Костянтин Голобородько

«Я ПРОСТИЙ, СИНЬООКИЙ ХЛОПЧИНА… Я ЗАКОХАНИЙ В ЗЕМЛЮ СВОЮ» (КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДИТЯЧОГО *Я* В ПОВІСТІ М. СТЕЛЬМАХА «ЩЕДРИЙ ВЕЧІР»)

Михайло Стельмах з дитинства засвоює досвід народу, досвід певного світоустрою і формує на цій основі власні смисли, що й утворюють індивідуальну картину світу митця. Письменник розвивається всередині конкретного культурного простору, його проза має не лише естетичну, але й соціальну і культурологічну цінність. Його мовомислення формують специфічне авторське бачення описуваних подій, індивідуальна вербальна інтерпретація реальних фактів, вірогідність викладу. Він вносить у свої твори: біль, радість, задоволення, надії, страждання — усе, чим наповнена його душа, вербалізує свої переживання, нюанси внутрішнього життя у прозовому макротексті. П. Ю. Гриценко наголошував, «стельмахівський словник», який викликає загальне «шанобливе здивування» (за словами Д. Павличка), вимагає різнобічного і уважного дослідження використаних автором мовних одиниць, прийомів досягнення образності, органічного злиття мовних та позамовних прийомів втілення авторського задуму».

Аналізу лексико-семантичного і фразеологічного складу прозових, поетичних і публіцистичних текстів присвячено низку праць, є напрацювання щодо синтаксичної будови його прози. Окремі дослідження висвітлюють специфіку використання образних засобів, передусім наслідування фольклорної традиції. До основних характеристик ідіостилю Михайла Стельмаха науковці відносять наслідування фольклорних традицій і традицій української класичної літератури. На значенні мови творів М. П. Стельмаха для розвитку української літературної наголошує Н. Г. Сидяченко: «Рідко на якій сторінці одинадцятитомного Словника української мови не знайдеш ілюстрації з творів Михайла Стельмаха, що свідчить про непересічне місце саме його мови в історії. Здавалося б, автор «розписаний» і «влитий» до нашого найбільшого лексикографічного джерела

повністю. Проте це далеко не так. Дуже багато його слів у СУМ не фіксується. Не всі вони, звісно, придумані автором, більшість узяті з народнорозмовної, часом з подільської говірки. Але, безперечно, Стельмах створив ці неповторні мовні одиниці і шляхом оригінальної афіксації, і змінюючи семантику існуючих вербальних оболонок. Тому мова письменника — це яскравий приклад поєднання загальномовного й індивідуального».

У період помежів'я XX-XXI століть спостерігається підвищена увага до мовотворчості Михайла Стельмаха з позицій нової лінгвістичної парадигми, яка передбачає врахування світоглядних, ментальних, психологічних вимірів творчої особистості письменника. Основним пафосом його життя є антропоцентризм. Це визначає специфіку його концептосфери. Для глибшого розуміння антропоцентричності Михайла Стельмаха дослідники звертаються до фактів його біографії, аналізують його мислення, світобачення, світосприйняття і світорозуміння, фіксують його інтенції, тобто те, що він пережив, про що мріяв, як бачив, розумів і сприймав дійсність у різні періоди своєї життєтворчості.

Літературознавці стверджують, що вся гама виражально-зображальних засобів Михайла Стельмаха «спрямована на одне — показати Людину. Людину нової доби. Людину — творця» (С. П. Плачинда), що творчість письменника «стала своєрідним гімном людини» (Л. Г. Авксентьєв), а самого прозаїка називають співцем людини (М. П. Ткачук).

Які витоки художньої творчості письменника? М. П. Стельмах «народився в бідняцькій родині», «змалку зумів скласти ціну шматкові хліба насущного», «змалку проникнувся розумінням великого значення землі для селянина-хлібороба». Письменник «так добре знає внутрішній світ селянина, спосіб його мислення і коло уявлень, що саме його очима дивиться на навколишню природу… Селянський син і з дитинства сільський житель, він відколи навчився розуміти людську мову, чув і переймав її, соковиту, образну, барвисту» (Н. С. Шумада).

«Материнська ласка, мудре батьківське слово, природний розум загартованого в боях громадянської війни голови комнезаму дядька Себастіяна — ось що робило найбільший вплив на

формування світогляду майбутнього письменника», — зазначив І. Р. Семенчук.

Дослідники стверджують, що письменник ще з дитинства глибоко і щиро «успадковує від народнопісенної культури (зі зрозумілими соціально-історичними корекціями) — етику, моральний ідеал людини, критерії її ставлення до світу» (В. Моренець). На Михайла Стельмаха «незабутнє враження справила пісня, що з неперевершеною силою трансформувала в собі поетичну душу й тяжку історію народу. А ще казки, легенди, химерні повір'я, а ще невичерпна скарбниця живої мови…» (Є. П. Гуцало). Як слушно зазначає Н. Тимошенко, письменник, який виріс серед чарівної природи Поділля і провів молоді роки на Поліссі, «викохав у собі палку любов до людей, їх мови й природного оточення, виробив уміння тонко спостерігати й образно мислити. І це вплинуло на його літературний і мовний стилі, на індивідуальні мовні особливості його поезії».

Образи людей у Михайла Стельмаха конкретизовані назвами на позначення родинних взаємин (*батько*, *мати*, *син*, *донька*, *брати*, *сестри*, *прабатьки*, *дядько*, *тітка*, *дядина*, *дружина*), назвами за родом занять, професією (*майстер*, *ремісник*, *рибалка*, *мисливець*, *шевці*, *кравці*, *чабан*, *агроном*, *лісник*, *мельник*, *косар*, *юрист*, *вугляр*), назвами військових спеціальностей (*артилеристи*, *танкісти*, *піхотинці*, *моряки*, *пілоти*, *зв'язківці*, *сапери*).

Особливе місце у письменницькій спадщині займають твори про дітей і для дітей. Як засвідчують сучасники митця, Михайло Стельмах ніжно любив дітей, добре знав душу дитини, розумів її настрої, почуття, інтереси.

Б. С. Буряк звернув увагу на те, що саме вища педагогічна освіта і багаторічний досвід учителювання Михайла Стельмаха уможливили появу низки поетичних і прозових творів для школярів. «Знання дитячої психології, жанрової специфіки, уміння розповісти найменшим читачам цікаво про цікаве — все це робить добру славу його книжкам, які виховують любов до краси і знань, до людини і природи».

У віршах для дітей, відзначає О. Р. Мазуркевич, Михайло Стельмах щиро розмовляє з юними читачами, враховуючи їх вік, потреби та інтереси. «Поет уникає голих абстракцій, нади-

маних сентенцій, — він знає, як їх не люблять діти. Його поезії для дітей надзвичайно конкретні, образи прозоро яскраві, чіткі і легкі для сприймання дитиною. Його вірші сповнені дії, духу і мають простий і ясний сюжет, цікавий і зрозумілий дітям. Все це передається цілком доступною для дітей простою і в той же час висококультурною мовою». Відомі автобіографічні повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» — ключ до розуміння того, як формувався світогляд майбутнього поета, прозаїка і драматурга, звідки черпав і черпає Стельмах оту духмяну, нев'янучу красу…».

У центрі оповіді майстра слова виступає сам автор, дев'ятилітній Михайлик, якого батько Панас Дем'янович, мати Ганна Іванівна, дідусь і бабуся вводили в широкий світ, розкривали перед ним таємниці природи, простори любові і краси. Мовний образ людини розкривається через діяльність, заняття людини, її родинні та соціальні стосунки.

У повісті «Щедрий вечір» дорослих персонажів набагато більше, ніж дітей. Крім рідних Михайлика письменник уводить низку чоловічих постатей, яких називає словом «дядько» із додаванням імені — *Володимир*, *Іван*, *Микола*, *Себастіян*, *Сергій*, *Стратон*, *Трохим*, *Шевко*, *Яків*. Ім'я та по батькові мають учитель *Дмитро Онисимович*, міліціонер *Василь Іванович* та гончар *Демко Петрович*, а ім'я та прізвище — лише фінансовий інспектор *Юхрим Бабенко*. Жіночі образи письменник уводить за допомогою слова «тітка» та імені — *Василина*, *Дарка*, *Ликерія*, *Марійка*, *Оляна*, *Христина*, *Явдоха*. Іменем та по батькові оповідач називає вчительку *Настю Василівну*. Імена дитячих персонажів — *Петро Шевчик*, *Іван Пампушка*, *хитрун Цибуля*, *Улян*. Значно більше уваги приділено репрезентації образу шкільної подруги Михайлика, щедрої і доброї *Люби*, яку письменник наділяє спостережливістю й чуйністю: *Вона мовби випромінює сонце. Це маленька лісова царівна, яка знає дуже багато таємниць природи*.

Про характер і світогляд Михайлика висловлюються рідні, друзі та інші персонажі. Змальовані словесним пензлем М. Стельмаха картини довкілля демонструють фрагменти дитячого світу. Мова Михайлика, виякравлена в діалогах, лірично забарвлена, приземлено-життєва, по-дитячому безпо-

середня. Реченнєві конструкції переважно прості і небагатослівні.

Відкриття світопізнання, усвідомлення художньо-смислового наповнення дитячого Я фіксується в безпосередніх внутрішніх монологах, які демонструють низку художньо-семантичних площин.

На початку повісті рельєфно постає площина *Я — світ*, що поєднує і природне довкілля, і внутрішній світ людини. Із багатолітньої відстані М. Стельмах ствердно наголошує: *Я й досі впевнений, що холоднокість збіднює і світ, і душу навіть дуже розумним людям* (Цит. за: Стельмах М. П. Щедрий вечір // Михайло Стельмах. Гуси-лебеді летять… Щедрий вечір. — К., 1971. — С. 172). Символічною і знаковою є актуалізація дитячого світу з його широким та оптимістичним сприйняттям, яке вербалізовано в останньому реченні повісті «Щедрий вечір»: *І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі вечори*… (С. 323).

У повісті є низка фрагментів світу, які сприймає, а потім вербалізує у своїх враженнях наратор. Художньо-семантичне наповнення *Я — земля* характеризується намаганням наблизитися до землі, прилягти на неї: *А під мною земля така свіжа, така м'яка, мов колиска, а наді мною небо таке синє, таке ласкаве*… (С. 221). Замріяний стан і безмежність світу передає такий контекст: *Я лягаю на землю біля кринички, набираю повний глек води, ставлю його на траву, а сам придивляюсь до неба, до води, до павиних вічок, що зацвіли в струмку*… (С. 221). Михайлик слухає землю, щоб дізнатися про її таємниці: *Земля обзивалась до мене не то шарудінням, не то полискуванням, і все одно страх як цікаво було прислухатись до її таємниці, до чийогось життя, привороженого не сонцем, а землею* (С. 184). Дитяче світосприйняття Михайлика постає і в художньо-семантичних наповненнях *Я — рідний край*, *Я — сонце*, *Я — місяць*, *Я — птахи*, *Я — рослини*, *Я — істоти*, *Я — жита*. Емоційно забарвлені вербальні характеристики темпоральних вимірів — минувшини, весни, літа, зими, осені, дня, ночі. У «дорослому» письменниковому мовному образі світанку є дитячі спостереження допитливого Михайлика: *Я й*

досі прислухаюся до світанків! Мене й досі хвилює, як досвіт назбирує ще темні роси, визбирує з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білянки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими ночувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою. Я й досі стрічаюся з сонцем у полі, в лісах чи на річці і привчаю до цього своїх дітей… (С. 195).

Художньо-семантична сфера *Я — вітряк*, її опоетизована вербалізація відбивають найбільш пам'ятні враження дитинства, вкарбовані в пам'яті українського письменника: *Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвист їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша, коли він вбирає в себе зерно. Вітряки навіть входять у мої сни, оживають у них, як люди, і говорять, як люди. Я завжди з радістю їхав на вітряк і з дідусем, і з батьком, а тепер уперше їду сам*… (С. 242).

Художньо-семантичне осмислення *Я — син* сповнене глибокої поваги та любові до батька і матері, авторитет яких у свідомості Михайлика був найвищим, беззаперечним. Ніжні слова матері «*Спи, дитино, хай твоя доля росте*» щемливо сприймає оповідач, коментуючи їх: *Як гарно забриніли мені ці слова, наблизили до нашої хати-клуні долю, оту відлюдькувату жінку, що не дуже поспішає зустрітися з людьми* (С. 193). Сон із дитинства, який запам'ятався або й приходить у дорослому житті, змальовує силу образу найдорожчої людини: *І мені здалося, що мати торкалась руками не соняшника, а нахилила до себе мою голову. Усю тривогу наче рукою зняло. Заспокоєний, я усміхнувся світу, дідусеві-місяцю, й мене одразу оповиває росяний сон* (С. 194-195).

Мовний образ турботливого батька постає, коли письменник згадує, як той носив малого сина до школи в кореї, а потім запитує самого себе: *Чому я тоді не умів шанувати цієї одежини, як шаную тепер, коли на скроні випав вічний сніг?..* (С. 213). Дедалі частіше в художній площині повісті батько навчає сина життєвим навичкам: *Я так і роблю, як радить тато, а від хвилювання мене аж кидає в жар* (С. 220).

Художньо-семантичне осмислення *Я — жнець* сповнене пафосу трудового становлення, усвідомлення дорослості. Ми-

хайлик спостерігає за процесом своєї праці: *Я вже вільніше починаю орудувати серпом, вільніше виводжу переплетене березкою стебло. Ось уже й піт оброшує чоло, витираю його рукавом, одну мить милуюся блакитними косариками, що прищулились біля самої землі, — і знову за роботу* (С. 220).

Семантика радості охоплює оповідача, коли він відзначає, *як мені хороше дивитися на твого снопа, наче він із самого золота вилитий* (С. 220). Внутрішня мова відбиває піднесений стан персонажа, коли після робочого дня він приліг перепочити: *І славно-славно йти мені між житами до жита. Що не кажіть, а вже інакше почуваєш себе, коли стаєш женцем!* (С. 221). Осмислення статусу *Я — помічник* актуалізується вербальною характеристикою мовця: *Я вже зараз не якийсь шибеник, лихотворець, очмана, торохтій, пошкодерник, паливода, нечупайло, а батькові-матері помічник, який може і на людей подивитися, і себе показати* (С. 242).

Індивідуально-авторськими інтерпретаціями передається наповнення *Я — школяр* у письменницькому контексті: *Я нетерпляче ждав, коли вересень сполохає над селом ранковий сон чи напівсон отим дзвоном, що пробивається навіть на хутори. І от над хатами урочисто, густо обізвалася мідь, вона злякала на позолочених хрестах гайвороння і всюди-всюди порадувала босоноге школярство* (С. 222). Художньо-мовна площина «вересень — дзвін — позолочені церковні хрести — школярство» насичує шкільництво, навчання семантикою святості. Особливо вивищує М. Стельмах книгу, яка «приємно холодила пальці», а «королі й лицарі виходили з неї, і билися, і падали отут». Першою книгою, яку взявся читати письменник, був томик Шекспіра, а дав її хлопчикові вчитель Дмитро Онисимович, після чого оповідач передає свої відчуття: *— Спасибі, спасибі, Дмитре Онисимовичу, — вклоняюся старому вчителю, а він кладе мені на голову пропахлу книгами руку й кліпає повіками…* (С. 321).

Отже, аналіз мовного матеріалу демонструє, що в повісті «Щедрий вечір» вияскравлюється низка художньо-семантичних площин, серед яких *Я — світ*, *Я — родина*, *Я — природа*, *Я — сон*, *Я — син*, *Я — жнець*, *Я — школяр*. Зазначені індивідуально-авторські осмислення та особистісні іпостасі засвідчу-

ють, як у мовній свідомості виявляються щирість, безпосередність, кмітливість і допитливість, життєрадісне світовідчуття, ліричний склад душі малого Михайлика й досвідченого сивого письменника.

Олена Маленко

ЕТНОКОДИ ХУДОЖНЬОГО МОВОСВІТУ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ М. СТЕЛЬМАХА

Сучасне студіювання поетичної мовотворчості, здійснюване в поліпарадигмальному дискурсі, усе частіше заглиблюється у витоки художнього мислення відповідно до ментальних особливостей образного світосприймання й світовідображення. Прагнення лінгвістів дослідити матриці етномаркованого словесного образотворення, екстрапольовані в контекст національної літературної творчості, зумовлене тенденціями поступового зникнення й розчинення елементів етнокультурного надбання в сучасному глобалізованому світі. Ця реальність примушує вчених активніше вивчати давні етнокультурні й етномовні коди, щоб розумітися на лінгвоментальних особливостях кожної з націй.

Саме в мові (загальнонародній, національній) міститься невичерпний арсенал вербальних образів, символів, знаків, що «втілюють у собі результати пізнавальної діяльності всієї етноспільноти», і за допомогою яких зазнають інтерпретації й кодуються різні явища, традиції, звичаї, географічно-ландшафтні умови, спосіб життя конкретного народу, створюється його ментальний портрет (Т. П. Бесєдіна). Ці етномарковані образи й символи є невід'ємним вербальним складником традиційної народної поетики, що становить мовностилістичне підґрунтя індивідуально-авторської образності в українському літературному дискурсі.

Акцент на географічно-ландшафтних передумовах формування етномаркованих мовних знаків забезпечує конкретизацію детонативного ресурсу творення національних образних комп-